

Csáji László Koppány

„Szörnyen csodás” Kelet-képünk

A Kelet fogalmához kapcsolódó tudások, érzések és értékek kialakulása az újkori Magyarországon

■ Néhány éve egy ismerősöm Székelyföldön betért egy kocsmába, ahol elbeszélgetett a férfiakkal. Amikor az ősökről és az eredetről esett szó, büszkén mondta, hogy a „keleti népeket” tekinti rokonának. A társaság helyeslése után folytatta: ő magát tatárnak vallja amellet, hogy per-se magyar. Jól elagyabugyálták. Nem tudta, hogy a székelység körében még élénken él a tatár betörések és fosztogatások korszaka, amikor meggyalázták asszonyaikat, lányaikat, felégették falvaikat, felkoncolták a férfiakat, és a túlélőket rabláncon a török szultánátusba vitték rabszolgának. Nemigen kárhoztatható, hogy számukra a „tatár” szitokszó. Más diskurzustérben mozogtak. Ismerősöm számára a hun-kun-tatár-török (sőt, a japán, mongol) rokonítás egyet jelentett a „kelet népe” kifejezéssel. A székelyföldi szóhasználatban a tatár nem keleti, hanem a gonosz barbár megtestesítője; velük szemben fogalmazták meg saját keresztény, magyar, székelyi identitásukat.

Ne gondoljuk, hogy ez a félreértés kivételes eset. Próbáltam tettem néhány ismerősöm körében, hogy mit jelent számukra „a Kelet”. Három szót vagy kifejezést kértem, ami először eszükbe jut e fogalomról. A következő eredményeket kaptam: mesés, despotikus, szabad, diktatórikus, babonás, sokszínű, a kultúra bölcsője, gazdag, szegény, az emberi életet nem sokra értékelő, keleti gondolkodás vs. nyugati gondolkodás, fanatikus, buja, nem civilizált, ősi, ősoket tisztelő, hagyományos, csúcsmódern, gyönyörű, büdös, kifinomult, barbár, idegen, és két ízben is szerepelt az a válasz is, hogy „Kelet népe vagyunk”. Mi akkor a Kelet? Van-e, lehet-e a kelet szót a magyar szótárakban definiálni? Írásomban azt kívánom érzékeltetni, hogy milyen folyamatok vezettek el a mai, sokszínű „Kelet”-fogalomhoz az elmúlt évszázadokban, és melyek a sajátos, magyar Kelet-kép gyökerei.

A „Kelet”-fogalom az antikvitásban alakult ki, és már a legkorábbi görög művekben tetten érhető.¹ Az ember immár messzebb látott szomszédainál, és elkezdte rangsorolni a világot. Mezopotámia és Perzsia félelmetes és

csodás, egyszerre ismeretlen és vágyott világa vonzotta „Kelet” felé Nagy Sándort is. Hódításai nyomán egész Indiáig érződött a görög kultúrkör hatása, de ennél sokkal nagyobb horderejű eredmény is bekövetkezett: a Kelet és Nyugat nászából létrejött egy hallatlanul fontos és termékeny eszmekör – a hellenizmus. Megdőbbentően sokáig, talán egészen máig érződik e korai Kelet-kép hatása. A rómaiakat is elvarázsolta a Kelet, amibe számukra Egyiptom is beletartozott. A Római Birodalom összeomlásával, majd az arab hódításokkal az addigi, a Vörös-tengeren és az Indiai-óceánon át India, Északkelet-Afrika és az Arab-öböl felé irányuló hajózási útvonalak Európa számára lezárultak. Ezer évig alig szerezhettek Európa közvetlen ismereteket arról, hogy milyen is a Mediterráneumtól keletre lévő Ázsia.² A „mesés Kelet” suttogva vagy épp harsányan elbeszélte történetekbe burkolózott. Az ókortól élő toposzok „Babilon kincses városáról”, „India fűszereiről”, „a szkíták aranyáról” stb. többé-kevésbé tovább hagyományozódtak az írásbeliségben, azonban a kortárs világról közvetlen tapasztalatok csak kivételes esetben rakódtak hozzá. Ilyen kivételek például – hogy csak a legismertebb világutazókat említsem – Kozmasz Indikopleusztész, aki már az Kr. u. VI. században hírt hozott Indiáról, majd a mongol világbirodalom időszakában Marco Polo. A mongol világról már Rubruk és Plano Carpini szerzeteseken kívül más utazók beszámolóit is rendelkezésre álltak. A kereszties hadjáratok idején a Közel-Kelet egyes részei is néhány évszázadra viszonylag ismertté váltak. Ezek az ismeretek mégis távol álltak a mai fogalmaink szerinti higgadt leírásoktól: kutyafejű emberek, csodás lények és szörnyek jelennek meg bennük. Úgy tűnik, ezek a „lények” mindig is az ismert világ határán vagy azon túl éltek. Egyre-másra érkeztek a beszámolók hajósoktól, utazóktól, misszionáriusoktól, szerencsevadászoktól. Ezekhez később (az elmúlt két-három évszázadban) hozzárakódtak a média, majd a tudós kutatók híradásai is.

Az elmúlt negyed évezredben új tudományok születtek: a nyelvészet, a biológia, a néprajz, majd az antropológia, a szociológia, a régészet, és még sorolhatnánk. A világ a tömegkommunikáció és az iparosodás hatására felgyorsult, összezsugorodott és fogékonyra vált arra, hogy az egyre inkább mellénk kerülő „távoli idegent” ne csak meszeszerű elbeszélésekből, hanem megértve ismerje meg. Így kerültek a szörnyek lassacskán egyre meszebb: a világóceánokba, majd a mélytengerekbe, végül pedig az űrbe, miután a zoológusok, antropológusok, geográfusok és botanikusok már gyakorlatilag a világ minden zugát bebarangolták, kikutatták, és nem maradt hely a glóbuszon ezeknek a „lényeknek”, akikre – úgy tűnik – valamiért mégis szükségünk van.³

Középkori krónikáink azon túl, hogy a magyarok „kelet felől” vagy „Szkítiából” jöttek, gyakorlatilag semmilyen kézzelfogható ismeretet nem közöltek a „Keletről”, főleg nem Ázsiáról. A döntően Hérodotoszra visszavezethető Szkítia fogalom a Duna és a Don folyók közötti térséget, Kelet-Európát tartja Szkítiának.⁴ Európa határát ugyanis az akkori szóhasználatban a Tanais (Don) képezte. A korajjkor hajnalán a keresztény világképen belüli, főleg a Bibliából megismert személyektől való származtatás jelentette az eredet válaszkísérleteinek legfontosabb vonulatát; ez kiegészült a szkítiai és hun származás tudatával, bár a XVI–XVII. században sokan a zsidó–magyar nyelvrokonságot hangoztatták (Tamás 2014). Egyébként is elvárás volt a népek visszavezetése Noé gyermekeire: Sémre, Khámra és Jáfetre. A magyarok esetében általában Noé ükunokájára, Nimródra utaltak (magyarosítva sokszor Ménrót alakban említik). Ez a hagyománytípus tehát bibliai hivatkozás és eredeztetés volt, de szintén kapcsolódott a korabeli Kelet fogalmához.

Már a XIV. század végétől Európában megjelent a török veszély, és elméletileg rendelkezésre állt az Oszmán Birodalom révén szerzett ismeretek tárháza is. Az ember az ellenségét mindig kicsit más, torzító szemüvegen keresztül nézi. Ez nyilvánvaló akadályát képezte a XVI–XVII. századi magyarság számára annak, hogy magát e muzulmán hódítók világával rokonítsa, ezért a Keletre sem igen volt fogékony a hazai olvasóközönség egészen addig, ameddig a nagy földrajzi felfedezések és a világkereskedelem a XVI–XVII. század során az Európa nyugati felén élő népeknek fel nem csigázta az érdeklődését (és az étvágyát). Ezért ekkor még hiányzik nálunk az a szépelgő „Kelet-ábrázolás”, ami a XVI. századtól az európai képzőművészetet jellemezte, például a háremek és cicomás ruhák varázslatos világának egzotikuma.⁵ A kézzelfoghatatlan „Kelet-képpel” szemben azonban fo-

lyamatosan létezett egy „karnyújtásnyira lévő” Kelet is. A Mediterráneum folyamatos kapcsolatban állt vele, Hispánia, Szicília, Velence kereskedett vele, a magyarok kereskedtek is, hadakoztak is vele, hiszen ismerték a sztyeppei lovasokat évszázadokon át; majd az oszmánokkal is bonyolult viszonyban álltak. Csakhogy senkinek sem jutott eszébe ezt a „Keletet” beépíteni a magyarság Kelet-képébe. Mintha paralel világokról lett volna szó: a kézzelfogható és a mesés Kelet nem, vagy alig érintkezett egymással.

A Biblia után az egyik legtöbbet forgatott könyv a magyarság körében Werbőczy István *Hármaskönyve*, a hazai jogszokásokat és írott jogot rendszerré összeállító törvénykönyv, ami – bár törvényi rangra soha nem emelkedett⁶ – a hazai joggyakorlat alapját képezte mintegy három és fél évszázadig. Több mint ötven kiadást ért meg első nyomtatott megjelenésétől (1517-től) a XIX. század végéig. Nem lehet eléggé hangsúlyozni ennek eszmetörténeti szerepét a hazai világkép és eredettudat alakulásában.⁷ Werbőczy például így ír: *„a mi nemzetünk, országa keletkezésének első kezdete óta, folyvást csupán a hadi ügyek iránt érdeklődött, egyéb tudományokkal pedig nemigen foglalkozott.”* [...] *„A magyarok ugyanis a scytha népektől eredvén és származván, miután ősi hazájukat elhagyták vala, felső Pannóniában, mely a Dunán innen és túl terült el, szállottak meg, s vezérök Attila alatt birodalmuk határát széltében hosszában kitágítván.”* [...] *„Végre a dicsőült István királynak, mintegy égből küldött fény sugarának ösztönzésére, elhagyván babonás hitöket és pogányságukat, a katolikus vallást vették fel.”* [...] [Majd pedig] *egy keresztény nép és nemzet sem küzdött vitézebbül és kitartóbban a keresztény világ védelme és kiterjesztése körül, mint a magyarok, a kik Mohamet ocsmány vallásának összes vad csordájával sok és kétes kimenetelű harcokban váltig és ropant dicsőséggel viaskodván...*” (Csiky Kálmán fordítása) A XVIII. század végéig nemigen juthatott eszébe senkinek, hogy a magyarokat „Mohamet ocsmány vallásának összes vad csordájával”, s akiket ez számunkra jelentett, a törökséggel rokonítsa, netán tőlük eredeztesse. Természetes részeinek éreztük magunkat a „keresztény nemzetnek”, ahogy Werbőczy fogalmaz.

Jól ismert történeti munkák szóltak ugyan a szkítákról és hunokról, de ők a távoli múlt homályába veszttek, történetüket csak a legműveltebbek ismerték.⁸ Korántsem volt kézenfekvő, hogy kapcsolatot keressen bárki a törökök és a hunok között.⁹ Európa-szerte ez a korszak volt az, ami az Oszmán Birodalom felé utazó diplomaták, kereskedők és kalandorok révén az antik Kelet-képet új tudással telítette: kialakult az „Orient”, ami műalkotások, beszámolók sokaságával reflektált erre az idegenségre

re, és főleg a művészetekre volt óriási hatással (Fülemile, 2015). Kelet a „Nyugat” tükörképe és egyben foncsorozott tükre lett.

A Magyar Királyságban a XVIII. század közepére, miután a Rákóczi-szabadságharc után a magyar bujdosókat az akkor már deffenzívába szoruló Török Porta befogadta, és nem utolsósorban Temesvár környéke, XVIII. századi utolsó tatár betörések után a keleti határok helyzete konszolidálódott.

Mérföldkő volt a távol-keleti és belső-ázsiai népek múltjának megismerésében Joseph De Guignes francia orientalista, turkológus, sinológus hatalmas, háromkötetes munkája, a *Histoire générale des Huns, des Mongoles, des Turcs et des autres Tartares occidentaux* (1756–1758). Ebben ókori kínai források elemzésével kívánta bizonyítani az ázsiai xiungnu birodalom és az európai hunok kapcsolatát, de más lovasnomád birodalmak történetét is elhelyezte a történelemben. Alapvető változás volt készülében – és nemcsak Nyugat-Európában. A felvilágosodás új tudományokat teremtett, például az etnográfát, etnológiát és a nyelvészetet, de a történettudomány szemléletét is megváltoztatta. Megindult a „keleti népek” tudományos vizsgálata, a források felkutatása, összevetése, és kialakult a forráskritika mint modern történettudományi módszer. Sajnos a hazai történetírás csak nagyon megkésve csatlakozott e törekvésekhez.

Ne gondoljuk azonban, hogy a hazai olvasóközönség csak a XVIII. század végétől kezdett megismerkedni a „keleti népekről” szóló beszámolókkal, és azt se, hogy e kíváncsiságot már ekkor is a „rokonságkeresés” motiválta volna! Sz. Kristóf Ildikó az 1676 és 1709 közötti jezsuita kiadványoknak (nagyyszombati kalendáriumok) áttanulmányozásakor a „távoli Másik” megismerésével kapcsolatban kifejti, hogy egyszerre voltak ezekben jelen a csodás és mesészerű elemek és a kialakuló kritikai, racionalista ismeretek (ez utóbbira példa Szentiványi atya megannyi *dissertációja*). Természetesen az előbbi volt a döntő, amelyben a skolasztikus, sőt, antik eredetű ismeretek a mesészerű egzotikum beszámolóival karöltve egy sztereotipizált és általában démonizált képet sugalltak. A távoli világrészekről, pl. Amerikáról, Ázsiáról szóló beszámolók a kor olvasóközönségének igényeit voltak hivatottak kiszolgálni, tehát igenis társadalmi igény hívta életre közlésüket. 1745-ben egy kassai jezsuita kiadású kalendáriumba a krími nogáj tatárokról szóló leírás is került (Sz. Kristóf 2015). Azonban nemigen lehetett olyan vakmerő olvasó, aki közöttük és a honfoglaló magyarok között rokonságot feltételezett volna, noha a harcos, félig még lovasnomád életmódjuk elméletileg alapot adhatott volna ilyesmire.

Az életmód és a történeti források jelentőségének felismeréséhez és ezek kutatásához a nyugat-európai történetírás, a francia enciklopédisták és a német történettudomány és nyelvészet eredményei vezettek el. A hunok és a magyarok kapcsolata nem csupán a hazai elit számára volt evidencia. Ehhez azonban konkrét narratívák nem kapcsolódtak a kontinuitás feltételezésén túl. Az uráli nyelvek rokonságát hazánkban tudományos módszerekkel Gyarmathi Sámuel bizonyította *Affinitas* című, 1799-es munkájával. A vele is levelezésben álló híres német történész, a modern történetírás egyik atyja¹⁰, August Ludwig von Schlözer egyáltalán nem halász-vadászgyűjtögető életmódúnak tekintette a honfoglalást megelőző, „keleti” magyarságot. Szerinte a magyarok korábban méneseikkel a Déli-Urál vidékének füves sztyeppéin nomadizáltak. Kortársa, Johann Eberhard Fischer szentpétervári német tudós *De Origine Ungrorum* (1770) című munkájának következtetése szerint: „Jóllehet a scythia – értsd: finnugor – nyelvek dialektusainak a magyarral való egyezése elég nagy, a többi között mégis a vogul és az osztják tűnnek ki leginkább.” Felvetette egyúttal a magyar nyelv török és árja (perzsa, indiai) kapcsolatait is. A felvilágosodás német szerzői tehát korántsem utasították el mereven a hun–magyar kontinuitás tanát, és a hun–magyar kapcsolatot a heves társadalmi ellenállásba ütköző Sajnovics János is beépítette a számi (lapp) és a magyar nyelv kapcsolatának elméletébe (1770), sőt, abból vezette le a két nép összetartozását.¹¹

Ekkor a magyarság számára immár nem a kereszténység védőbástyája szerep volt a fontos, hanem a XVIII. század nemzetiségi átrendeződése, a Habsburg-abszolutista törekvésekkel szemben önképünk egyfajta sajátos legitimációs kényszerbe került, és ezzel párhuzamosan felerősödött a nyugati történetírással és nyelvtudománnyal szembeni „ellenkultúra” jellege. Ezt a mindenkor politikai hatalommal szembeni attitűdöt – aminek előzményét már az 1505-ös Rákosi-végzés szemlélteti¹² – bizonyos szempontból egészen mostanáig megfigyelhetjük. Nehéz megragadni azt a viszonylag rövid folyamatot a XVIII–XIX. század fordulóján, amikor a kialakulóban lévő modern történettudomány és nyelvészet a hatalom képzetével összefonódva az ellenségkép része lett. Körösi Csoma Sándort – aki Göttingenben képzett tudósként indult Ázsiába – sem elégitették ki a kor tudományos megállapításai. A számára világhírt hozó nyelvészeti munkáin túlmutató, a magyar őstörténettel kapcsolatos tibeti és belső-ázsiai kutatásait azonban hirtelen halála megghiúsította. Szintén „Jugriát”, e régóta használt, de ködbe burkolódzó fogalom¹³ valóságát keresve jutott el

egy fiatalabb kortársa, Reguly Antal a hantik és many-sik közé Nyugat-Szibériába és az Északi-Urálba. A két tudós kutatásainak végállomása roppant eltérő volt, pedig mindkettőjüket hasonló elképzelések és törekvések indították útnak...

Pray György, Dugonics András, majd Révai Miklós még megkísérelték összhangba hozni az új „finn-ugor” nyelvi rokonságot a hun-magyar kontinuitás tanával, a finnugor nyelvet beszélő népek kortárs helyzete, „állapota” mégis sokkolta a hazai nagyközönséget, és heves ellenállásba ütközött. Nagy népszerűsége tett szert azonban Losontzi Hányoki István pedagógiai műve, a *Hármas Kis Tükör*, amely a *Biblia* és a *Tripartitum* mellett a harmadik legtöbbet kiadott mű volt a felvilágosodás és a romantika korában (1771 és 1849 között mintegy hetven kiadását ismerjük). A főleg pedagógiai és nyelvtani ismereteket adó munka könnyen elsajátítható „őstörténeti” alapismereteket is közölt. A következő kérdés–felelet-párok illusztrálják stílusát: „Kiktől származtak a Magyarok?” Válasz: „A’ Scitháktól, ezek Mágogtól, Jáfét fíjától.” Továbbá: „Hol laktanak régenten?” Válasz: „Nap-kelet felé Asiában.” Illetve: „Hány ízben jötte nek ki Magyar Országba?” Válasz: „Három ízben: Elsőbben Hunnosoknak, Másodszor Aváreseknek, és Harmadszor Hungarusoknak vagy Magyaroknak nevek alatt.”¹⁴ A dogmatikus munka mentes a tudományos érveléstől, és a humanista történetírás hagyományait örökíti tovább. Műve mégis sokkal népszerűbb – és nagyobb hatású – lett a magyar nép és a magyar nyelv eredetéről írott bármely tudományos érvelésnél.

A XVIII. század utolsó harmadában és a XIX. század elején a Kárpát-medencében egy sajátos fogalom alakult ki: a magyar elit önazonosságát a „Keletből” kívánta levezetni és értelmezni – kialakult a „kelet népe” fogalom. Nem tették fel a kérdést, hogy mennyire egységes, mennyire tömörszerű ez a Kelet. Azt sem, hogy mit is értünk Keleten – hol vannak határai. Kelet egy elvont, mesészerű fogalom maradt, amely a ködbe vesző múlt és a távoli csodák világa között húzódott, nem földrajzi, nem is kultúrtörténeti, ekkor még egyértelműen absztrakt, inkább érzelmeket, mintsem ismereteket magában foglaló kategóriaként. Mint ahogyan Montesquieu 1721-es *Perzsa levelek* című levélregénye sem a „perzsákról” szól, hanem korának francia társadalomkritikáját adja, a hazai „kelet népe” elképzelések sem keleti kultúrák vagy keleti népek ismerete, hanem sajátos fikciók alapján születtek. Paradox helyzet volt ez, hiszen egy általa megalkotott kelet-elképzelés tükrében akarta látni önmagát a magyarság. Elhitte, hogy a „Kelet” valóban olyan, amilyennek kuta-

tások, vizsgálatok és tudások nélkül, az íróasztal – vagy épp az ebédlőasztal – mellől azt elképzelik.

Kazinczy Ferenc barátja, Dayka Gábor költő már a XVIII. század végén Kelet népeként határozza meg a magyart, majd megjelenik 1841-ben Széchenyi István röpirata *A Kelet népe* címmel; majd 1876-ban a *Kelet Népe* politikai napilap, később a *Kelet Népe* címmel Kolozsváron 1930–31-ben havilap, és Magyarországon 1935–42 között a jól ismert *Kelet Népe* folyóirat jelenik meg. Ezek közül az elsőben, Széchenyi István 1841-es művében Kossuth Lajos – szintén 1841-ben alapított *Pesti Hírlap* című újságjának Kossuth által írt – vezércikkeivel vitázik. A Kelet népe fogalom számára egy sajátos harmadik utas, de pragmatikusan építkező haza-konceptió jellemzésére szolgált (szemben Kossuth, számára kockázatosnak tartott tervei-vel). Egy elvont, „keleti” népekre vonatkozó utalásoktól, párhuzamoktól teljesen mentes „keleti népként” jelenik meg a magyar, ami csak annyiban keleti, hogy nem „teljesen” európai, tehát saját útját kívánja járni.

A XVIII. század végének nemzeti ébredési mozgalmai és az új nemzetépítő ideológiák számára szükség volt a

kor tudományosságának megfelelő bizonyosságokra is. Az „ami népi az ősi” elképelés alapján a XVIII. század végén és a XIX. század elején megkezdődött a „pórnép ismereteinek” összegyűjtése. Eleinte a népdalok, majd a tájnyelv, a mese- és mondaanyag keltette fel az érdeklődést, a XIX. század közepén pedig a hiedelmek.¹⁵ Olyan „megmaradt tudást” kutatva kezdték meg a gyűjtőmunkát, amiből valamiféle szájhagyományozás útján megőrződött történeti ismeretekre vagy ősi tudásra lehetett volna következtetni. „Ami népi, az ősi”, továbbá „ami ősi, az keleti”, ezért tehát „a népiiben a keleti jelenti az ősit” – e tautologikus érvelés többé-kevésbé a XX. század első harmadáig érvényesült.¹⁶

Kölcsey Ferenc *Nemzeti hagyományok* című, 1826-os, nagy hatású művében összefoglalja az akkori állapotokat, miszerint nem maradtak meg a nép emlékezetében a hunok és a honfoglalás eseményei: „*Idő hosszúsága és státusfelforgató szélvészek teheték, hogy a hőskor nyomai elfeledtettek; tehetette talán az unokáknak vétkes elhűlése is a régiségnek, nemzetiségnek, s hazafiságnak emlékei eránt. [...] Egyéberánt a hagyomány elenyészte megtilt bennünket, hogy a régibb kor sajátosságai felől hitelesen értekezhessünk; mert az minden kétségen túl a maga mesés alakjában is több pszichológiai vonásokat szállított volna korunkig, mint a krónikának sovány tudósításai.*” A „nép ajkán” akkor még a hunokról, a Keletről gyakorlatilag nem volt több adat fellelhető, mint az a néhány axióma, amit a *Tripartitum*-ból és a *Hármas Kis Tükörből* gyakorlatilag kézenfekvő tudásként „minden magyar tudott”.

Jól illusztrálja a változást, hogy Kazinczy Ferenc munkáiban még csak elvétve találkozunk a Kelet-fogalommal; amikor mégis, akkor sem saját „kelet-képét” ismerteti, hanem például Dayka munkáira hivatkozik. A XIX. század elejétől azonban olyannyira áthatja a magyar művészetet, majd lassacskán a közgondolkodást is a Kelet-fogalom, hogy a század végére a legeldugottabb falvakban is megismerik azokat a neveket, azokat a történeteket, amelyeket az elemi iskolai tankönyvek, a kortárs írók és költők művei, a közkedvelt országleírások¹⁷ közvetítenek a magyarságnak. A kalendáriumok, a ponyva- és a szépirodalom, az újságok és folyóiratok diskurzusai telítődnek azokkal az ismeretekkel, amelyeket egyre inkább „illik tudni” a társadalomnak. Az eredet- és ezen belül a Kelet-diskurzus felpeszsdült, össztársadalmivá lett. Mintegy száz év alatt kialakul a folklórkincs egy újabb rétege, amely immár generációkon átível, tehát gyűjthető.¹⁸

Kazinczy *Erdélyi levelek* (1831) című munkáját még úgy kezdi, hogy „*Magyarország nem ismeri Erdélyt. Megszokván nyugot felé venni útunkat, valamikor honunkból*

kimozdulunk, feledjük, hogy kelet felé egy rokon nép lakik”, tehát még Erdély is „felfedezésre” vár. Közvetlen tudásból származó Kelet-kép hazánkban csak a XIX. század első felében kezdett felbukkanni, természetesen a kor elvárásainak és motivációinak szűrőjén át. A korábbi, Szkítiából és a hunoktól való leszármazási elképzelések kiegészültek a világ megismerésének közvetve hozzánk is eljutó adataival, illetve azokkal a történelmi tapasztalatokkal, amelyeknek során a XIX. században „találkozunk” a cári Oroszország „keleti” hadseregével. Diplomáciánk részt vesz az orosz–török konfliktusokban, és az újságírás, illetve a híradástechnika robbanásszerű fejlődése a század végére a napi sajtó hasábjain karnyújtásnyira hozza a világban történő eseményeket (nem utolsósorban amiatt, hogy ez a gyarmatbirodalmak virágkora is). A XIX–XX. század fordulóján eltűnnek a térképről a fehér foltok, egyre aprólekosabb, hitelesebb és adatgazdagabb útleírások és etnológiai publikációk születnek. Megindul a magyar kivándorlás Amerikába, a tömegközlekedés forradalma miatt a XIX–XX. század fordulójára a világ nagyobbik fele viszonylag elérhetővé válik.

A XIX. században „fedezi fel” az Alföldet a hazai és az európai elit is: a végtelen rónaság, a csikósok és gulyák földjeként a szabadság és a megzabolázhatatlan temperamentum szimbólumaivá válik. A népművészet formakincsének felfedezése fáziskéséssel a XIX. század utolsó harmadára maradt, azonban akkor, az Osztrák–Magyar Monarchia évtizedeiben hirtelen a művészeti érdeklődés egyik legfontosabb fókusza lett. A gödöllői iskola vagy akár Malonyay Dezső 1907 és 1922 között kiadott *A magyar nép művészete* című kötetei évtizedekre meghatározták képzőművészetünk egy erőteljes áramlatának keleti vonzódását, kötődését a „csodálatosan gazdag népviseleteinkhez”, a magyar falu világához. Bizonyos szempontból ennek háttérében is a Kelet állt: azok a művészek, akik a népi ornamentika művészeti átörökítésén, átültetésén fáradoztak, általában a keleti kultúrák iránt is érdeklődtek. A Nyugattal szembeni saját út új, művészeti értelmezést is kapott. A párhuzamok keresésekor kézenfekvő módon a keleti népeket és nem például a Balkánt vagy Nyugat-Európát figyelték, igaz, nem módszeresen vagy tudományos igényvel, hanem kiemelve egyes jelenséget, formát vagy motívumot. Csodálatosan gazdag, de prekonceptiójának rabja lett ez a szemlélet is: olyan torzított perspektívából tekintett a „Keletre”, amelyből hiányzott az északi, a nyugati vagy a déli kapcsolatrendszer, így nem lehetett sem teljes, sem organikus annak ellenére, hogy látszólag erre törekedett.

Ezzel a folyamattal párhuzamosan a XIX. század végi képzőművészeti megújulási mozgalmak Amerikában és Európában is felfedezik az egzotikumot, a primitívét. A századfordulón felismerik, hogy az idegen („vad”, „primitív”, „törzsi”, „természeti” stb.) kultúrák magas szintű műalkotásokat hoztak létre; képi világuk megtermékenyítőleg hatott több európai művészeti irányzatra a szecessziótól a korai avantgárd művészekig. A XX. század első felének párizsi művészei az afrikai, a japán, az indiai, a kínai és az indián kultúrák bővületével nagyon komoly hatást gyakoroltak a magyar művészeti életre is. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy ez a hatás az ekkor már évszázados múlta visszatekintő népiességen, „Kelet népe” koncepción és a sajátosan magyar keleti kötődésen átszűrve jelentkezett. A határozott Kelet-képpel rendelkező Kassák Lajos vagy Aba Novák Vilmos számára nyilvánvalóan mást (is) jelentett a Kelet, mint római vagy párizsi kollégáik számára. Ez a XX. századi művészi érzékelés azonban már egy másik tanulmány témája lehetne.

A XIX. század folyamán új eszmeáramlatok keletkeztek Európában: a romantika, az újprimitivizmus, az evolucionizmus stb. A művészeti irányzatok egyre sokasodtak. A művészek már az Oszmán Birodalom karnyújtásnyira kerülésétől kezdve egyre fogékonyabbá váltak a „Kelet” varázsa, misztikus-édes-veszélyes világa iránt, de ez egyre inkább a közízlésre is hatással volt.¹⁹ A XIX. század végére maradt még egy jókora adag a felvilágosodás „romlatlan vadember” képéből, de már elbűvölte a művészeket a „másfajta tudások” titkosnak, misztikusnak, tehát ezoterikusnak vélt bölcselete is. A tömegek új tudásvágya, az elit „másság iránti” fogékonyága és a hiteles tudások iránti vágy nagyon fontos újdonságot jelentett a XIX. században. A megismerést mindig megszűri és átalakítja annak motivációja: a saját korából kiábrándult – vagy inkább elégedetlen – ember keresi az elveszett paradicsomot (sóváro utána), kutatja a „másfajta” válaszokat és tudást, ami talán ősbibb és bölcsőbb, esetleg kegyetlenebb és maradibb. Mégis úgy érezték, hogy mindenképpen megértendő és meg is érthető ez a tudás. A felgyorsult modernitásból kiábrándult „civilizált Nyugat” egy része újabb és újabb hullámokban termelte ki a fejlődéselméletekkel szembeni fogékonyságokat és kötődéseket. Az „idegen” értelmezése – a kelet-kép konstrukciója – tudományos, pszeudotudományos és a tömegmédiá eszköztárával is folyt. A XIX. század során egyre népszerűbbek lettek az útleírások, az újságok rovatokat szenteltek a világ távoli részeiből származó „hiteles beszámolóknak”. Főleg a Kelet – a keleti vallások, a keleti filozófia, a keleti művészet – varázsolta el az európai

gondolkodást, miközben a gyarmati világ égisze alatt megkísérelte saját arcára formálni azt.²⁰ Párhuzamosan élt a szellemi, társadalmi és technológiai evolúció (a nyugati felsőbbrendűség) tudata az ettől megcsömörölt és megrettent útkeresések világával. Ez az ambivalens viszonyulás megfigyelhető a Kárpát-medencében is, azonban nálunk, magyaroknál már a XVIII. század végére kialakult egy további, sajátos „kelet-kötődés” is, ami nem csupán a világtrendekbe illeszkedett, hanem saját útját és válaszait is kereste.

A sajátos magyar igényből kiinduló „kelet-képpel” („kelet-preferenciával”²¹) szemben a XIX–XX. század fordulójára egy másik, történeti tapasztalat is kibontakozóban volt: a cári Oroszország seregei 1849-ben Magyarországon harcoltak, az első világháború előtt intenzív nagyhatalmi szövetségalakulásokról számoltak be az újságok; a híradások egyszerre mutatták be a Kelet csodálatos egzotikumait, különös-csodás világát és a szörnyű despotizmust és elnyomást. A világsajtó képét a gyarmatbirodalmak és a kor globalizálódó eszmeáramlatai alakították: a fejlődéselmélet, az ezoterikus tudások iránti vágy és az adatgazdag, hiteles megismerés igénye egyszerre merült fel. A hazai kutatás figyelmét az eredet kérdése kötötte le, azonban egyre többen érdeklődtek a keleti vallások iránt is. Több kiváló tudósunkat foglalkoztatták a keleti nyelvek, és megindult a honfoglalás írott forrásainak (kútfőinek) összegyűjtése, amely tetemes középkori keleti (arab, perzsa, örmény stb.) beszámolót tartalmazott. A hazai tudományos élet igényes keletkutatási eredményeinek se szeri, se száma.²²

A kép azonban nem csak idilli volt már a XVIII–XIX. század fordulóján sem. A XIX. század elejére megindult egy „másik” kelet-diskurzus is. A Kelethez a magyarság már nem csupán kötni akarta önmagát, de el is akart határolódni tőle, mint vad, idegen világtól (Csáji 2014). Berzeviczy Gergely *A parasztnak állapotáról és természetéről Magyarországon* című, 1797-es munkájában így ír a magyar honfoglalásról: „A szlávok, kik az elfoglalt föld lakói voltak, szolgálkák lettek. A földek és lakóinak új urai azonban oly műveletlenek voltak, hogy még a földműveléshez sem értettek. [...] Sátor volt a ház, állatbőr a ruházat, nyers sertés, szarvasmarha vagy lóhús volt az eledelök. Égtek a harcvágytól. [...] Akik Ázsiából jöttek volt még ki, azok a művelődésre nem voltak alkalmasok, de lassanként a másodík, harmadik nemzedék kezdte a jobb szokásokat utánozni. [...] Nagyon súlyos volt akkor a paraszt sorsa Magyarországon. Mert ha ez Európának más részeiben is nyomasztó lehetett, mennyivel keményebbnek kellett lenni ezen durva és vad ázsiai népség uralma alatt, melynek legtöbb örömet az

okozott, ha hadjáratokat rendezhetett, egész tájakat elpusztíthatott, kirabolhatott” (ford. Gaál Jenő).

Ne gondoljuk, hogy Berzeviczy gondolatai egyedül álltak. Kölcsey *Történetnyomázás* című munkájában például így ír: „...harc találatot mindenhol, s a győzedelemben nem ritkán a levert ellenségnek teste volt. Másoknál, kik az életnek több javaival ismerkedvén meg, már a kultúrájának magasb polcán állottak, szolgaság és despotizmus rettenetes alakban tűntek fel. Ott egy afrikai despot alattvalóit egy korty égettborért vetette árúba: itt sírhalmánál koncoltattak fel azok, hogy az alvilágban szolgálatjára lehessenek. Ott az együgyűség neveléséges fétisek, itt valamely borzasztó szörny előtt borúl le (az ember isteneiben nyomja ki saját karakterét). Amennyire elnyomják őket ott szolgaság, butaság és babona: annyira nyomorúlttá teszi itt a féketlen szabadság másik extremuma.” Kölcsey *Töredékek a vallásról* című munkája 2. fejezetében (1815–1827) szintén nem fest idilli képet a „Keletről”. A *Magyar* című művében pedig így ír: „3 Éjszaki komolyság, ázsiai fényűzés, vezérséghez szokás a vándorlás s azt követő vívások között, küzdelem a szabadság felé, de köznek részvétele nélkül... Ezek azon szcénák, melyeket történeteink szakadatlan sorban mutatnak. A mi hét vándor nemzetségeink sokban hasonlítanak

azon arabsokhoz, kik a pusztákon háznépékként telepedvén le, egyik familia a másikat örök gyűlöléssel üldözi. Legalább a szünetlen pártkeresés s pártváltás inkább familiái különözö lelket, mint köznek szeretetét, azaz nemzetiséget éreztetnek velünk.” 1831-ben azonban Kölcsey már így ír a *Töredékekben*: „Büszke magyar vagyok én, keleten nőtt törzsöke fámnak, Nyúgoti ég forró kebelem nem tette hideggé;...” Az ambivalens viszonyulás tehát már a XIX. század elején tetten érhető a hazai elit körében, ami lassacskán átítatja gondolkodásunkat is.

Ezeket az ellentétes tendenciákat tetőzték be a XX. század elejének keserű tapasztalatai, az I. világháború, Trianon, a Tanácsköztársaság kommunista diktatúrája, amelyek új tudásokat hívtak életre a „keletről jött” ellenségről. Ismét előkerült az az elképzelés, hogy a magyarság se nem keleti, se nem nyugati, hanem mindkettő (és egyik sem). Az adott történelmi helyzetben hol ez, hol az a gondolkodásmód, irányultság és fogékonyság erősödött fel benne. Ezt az ambivalenciát már Ady Endre felismerte 1905-ös *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című írásában, ahol megalkotta a „Kompország” fogalmát: „Kompország, Kompország, Kompország: legképesesebb álmaiban is csak mászkált két part között: Keletől Nyugatig, de szívesebben vissza. Miért hazudták, hogy a komp – híd [...]”. Egy másik történelmi helyzetben Kodály Zoltán nem osztotta Ady keserűségét: hídról és feladatról beszél a *Magyarság a zenében* című írásában (1939): „[...] Egyik kezünket még a nogáj-tatár, a votják, cseremis fogja, másikat Bach és Palestrina. Össze tudjuk-e fogni e távoli világokat? Tudunk-e Európa és Ázsia kultúrája közt nem ide-oda hanyódo komp lenni, hanem híd s talán mindkettővel összefüggő szárazföld? Feladatnak elég volna újabb ezer évre.”

A XX. század első évtizedeire tehát létrejön az a bonyolult szövedék, amelyben egymásnak gyökeresen ellentmondó értékek, viszonyulások és tudások vesznek részt – együtt alakítva Kelet-képünket. Írásomban azt kívántam megmutatni, hogy a XX. század elejére kialakuló érzések (és ellenérzések), vélt és valós tudások, attitűdök milyen erősen határozzák meg még a XX. század elején is gondolkodásunkat. Egy új tudományterület, a kognitív szemantika nem egységes, definíciószerű jelentésekkel számol, hanem ún. jelentéshelőkkel, egyénenként is eltérő tudások, értékek, érzelmek sokszínű és nem koherens rendszerré összeálló, mégsem széteső és esetleges halmazával. Ez a halmaz egyénenként más és más, de nem teljesen különböző. Nem arról van szó, hogy valaki ezt, más meg azt a Kelet-képet fogadja el, hanem arról, hogy sajátos és nem feltétlenül rendszerré összeilleszthető ta-

pasztalatok, érzések keletkeznek bennünk életünk során. Bizonyos szituációkban ez, máskor az a tudás, az az érzés hívódik elő az emberek ún. *kognitív regiszterében*.²³ Adott helyzetben ugyanaz a személy érezhet undort a Kelet iránt, mert úgy érzi például, hogy ott az emberi élet keveset ér, más esetben viszont rajonghat a távol-keleti metaszetek vagy az indiai filozófia iránt. Egyesek idegenkedve elfordulnak a Keletől, mégis alkalmazni próbálják a feng shui elveit, mások rajonganak a keleti bölcsességért, de a kínai árukról vagy a „muzulmánokról” sztereotip vicceket mesélnek. Szinte mindannyiunknak mást, pontosabban „sokféle mást” idéz fel a Kelet szó. Nem vagyunk egyformák. Ráadásul a „Kelet” is sokszínű, s amit megpróbáltunk megalkotni róla – láthattuk – saját találmányunk volt. „A Kelet” a „Nyugat” terméke. Az elmúlt évszázadokban Kelet lett a modernitás fejlődés-mámorának ellentéte. Ebből a szempontból Kelet – kis túlzással – a „csodás” és „szörnyű” másik, elvárásolt énünk. Hasonló bizsergést érzünk, mint makedóniai Alexandrosz, amikor maroknyi seregével átkelt a Dardanellákon. Talán rájövünk egyszer, hogy a Napkelet „egzotikumját” mi teremtyük meg, nekünk van szükségünk rá. A „bölcsesség” sem azért van Keleten, mert ott jobbak vagy rosszabbak az emberek, hanem azért, mert megismerésük, másságuk megtanít magunkat is mélyebben, igazabban látni. Magunknak és nem nekik teszünk szívességet azzal, hogy megkíséreljük megismerni és megérteni a „máshol” élőket – ők is hasonlóképpen, kételkedő kíváncsisággal pillantanak felénk.

JEGYZETEK

- 1 Vö. SAID: 2000, 101–102.
- 2 Korábban, a Római Birodalomban külön hajózási kézikönyv foglalkozott a „Vörös-tenger körbehajózásával”, a szelek évszakonkénti változásával. E mű a délnyugat-indiai partvidékre, a Malabár-partra irányuló fűszerkereskedelmi hálózatát és hajózási útvonalakat ismertette. Nagyon sűrű kereskedelmi tevékenység zajlott, aminek köszönhetően például máig létező zsidó kolónia létesült a mai Kerala államban. Ide érkezett meg az I. században Tamás apostol is; indiai térítésére vezetik vissza az ún. „Tamás-keresztények” közösségét.
- 3 Egy másik tendencia természetesen a szörnyek saját környezetünkbe helyezése, amikor e lények szomszédságunkban laknak, és – szerencsére csak „ismerősünk ismerőseivel” – rettenetes dolgokat művelnek.
- 4 Ne feledjük, az ókori szkíták már az Kr. e. utolsó századokban átadták helyüket más, zömében velük rokon, de új neveken feltűnő lovasnomád népeknek (szarmatáknak, alánoknak stb.), tehát e szó nyilvánvalóan az antik és kora középkori írott hagyományokból öröklődött ránk, ennek alakváltozata a magyarosított „szittyá” szó.
- 5 Fülemile 2015.
- 6 Kivéve Erdélyben, ahol 1691-ben törvényi hatályt kapott.
- 7 CSÁJI: 2015.
- 8 Ha a fontosabb újkori krónikákat, Heltai Gáspár (1574) krónikáját, Pethő Gergely krónikáját (1626/1660), a *Csíki Székely Krónikát* vagy épp M. Kovács János krónikáját (1742) vizsgáljuk, a hun birodalom adja a magyarság történelmi jogcímét a Kárpát-medencére, de a keleti hazáról vagy keleti népekkel való rokonításról nem szólnak.
- 9 A török Attila-kultuszra a pántürkizmus és a török nacionalizmus ébredéséig, a XIX. század közepéig várni kellett.
- 10 Aki többek között korszakolásával, például a „középkor”-fogalom meghatározásával (a Nyugatrómai Birodalom bukásától, 476-tól Amerika felfedezéséig, 1492-ig) írta be magát a tudománytörténetbe.
- 11 Vö. TAMÁS: 2014.
- 12 „Ez az ország sohasem szenvedett nagyobb kárt, sohasem nagyobb veszélyt és pusztulást, mint akkor, amikor idegen uralom alatt állt, és nem saját nyelvéből való tartotta kezében, és kormányozta. Ezek az idegenek ugyanis saját ügyeikkel foglalkoztak, mielőtt megtanulták volna ennek a szittyá nemzetnek erkölcsseit és szokásait, amelyik ahogy ezt az országot saját vérhullatásával és sok atyafiai elestével megszerezte, úgy azt vassal és fegyverrel is védte meg. [...]” (részlet, fordította: KUBINYI András).
- 13 VÁSÁRY: 2008.
- 14 Idézi ROMSICS: 2014.

- 15 GRIMM, Jacob *Deutsche Mythologie* (1835) című művének hatására nálunk is megindult a „nemzeti mitológia” kutatása.
- 16 Néhány nagy formátumú néprajzkutató, mint például Györffy István, nyíltan szakított e sztereotípiával (vö. GYÖRFFY: 1939).
- 17 Érdemes összehasonlítani, hogy míg Kőváry László hiába keres, a század 40-es éveiben még nem talál az „erdélyi nép ajkán” a hunokról vagy a honfoglalókról szóló mondákat, csupán egy-két megjegyzést fűznek egyes helyekhez, hogy „itt megálltak a honfoglalók”, azonban Orbán Balázs két évtizeddel később *Székelyföld leírása* című, 1868 és 1873 között megjelenő, máig közkedvelt kötetében már több ilyen vonatkozást említ. Érdekes adalék, hogy Orbán Balázs először Egyiptomot és a Közel-Keletet utazta be, csak ez után látott hozzá szülőföldje bejárásához, és adta ki a máig etalonnak számító Székelyföldről szóló beszámolóit.
- 18 Vö. MIKOS: 2010.
- 19 Fülemile: 2015.
- 20 Vö. SAID: 2000. (Said a Kelet-kép kitalált és megkonstruált voltát részletesen elemezve túlhangsúlyozza az európai felsőbbrendűségből fakadó – kolonialista – attitűdöt.)
- 21 BÁLINT: 2007.
- 22 Szibériai nyelvrokonainkat például Pápay Károly, Jankó János, Munkácsi Bernát kutatta, a közép-ázsiai törökséget például Vámbéry Ármin, Almásy György, Kúnos Ignác; Perzsiától Belső-Ázsiáig és Indiáig régészeti és történeti kutatásokat végzett Stein Aurél, és még sorolhatnánk a XIX. század utolsó évtizedeinek nagy magyar Ázsia-kutatóit.
- 23 TOLCSVAY NAGY: 2011.
- Fülemile Ágnes: Az „odaliszok”. Egy orientalizáló képzőművészeti téma jelentésének és recepciójának változásai. *Ethno-Lore* XXXII/2015: 69–144.
- Györffy István: *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*. Bp., A Magyar Táj és Népismeret Könyvtára, Budapest, 1939.
- Mikos Éva: *Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*. Bp., L'Harmattan, Budapest, 2010.
- Romsics Ignác: A magyarok őstörténetéről. Bizonyosságok, hipotézisek, hiedelmek. *Magyar Tudomány*, 2014/5: 514–561.
- Said, Edward W.: *Orientalizmus*. Bp., Európa, 2000.
- Sz. Kristóf Ildikó: A távoli Másik szövegekben és képekben a kora újkori Magyarországon: historia naturalis és antropológia a nagyszombati kalendáriumokban, 1676–1709 (1745). *Ethno-Lore* XXXII/2015: 11–68.
- Tamás Ildikó: A nyelvhasználat elő- és tudománytörténete. In: Gazda – Szabó 2014: 110–117.
- Tolcsvay Nagy Gábor: *Kognitív szemantika. (egyetemi jegyzet)* KFE Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra, 2011
- Vásáry István: A Jugria-kérdés: „Ceterum censeo Iugriam esse delendam”. in: uő: *Magyar Őshazák és magyar őstörténetek*. Budapest, 2008. 73–87.
- Vásáry István: A „megalkotott hagyomány”: szittyák és hunok. *Magyar Tudomány*, 2014/5: 566–571.

IRODALOMJEGYZÉK

Bálint Csanád: On "Orient-preference" in archeological research on the Avars, proto-Bulgarians and conquering Hungarians. *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. Millennium-Studies* 5/1. Berlin–New York, 2007: 545–567.

Csáji László Koppány: Válaszok a „mi a magyar?” kérdésre az elmúlt évszázadokban. Tudomány- és esztörténeti áttekintés az újkori válaszkísérletekről és magyarság-olvasatokról. In: Ferencz Attiláné – Szócs Éva – Gazda József – Szabó Etelka: *Mi a Magyar?* Kovászna, Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, 2014, 353–397.

Csáji László Koppány: Ukhéstoplónákumarsozlázdok – és a hunok. A hunokhoz és Attilához kapcsolódó identitásdiskurzusok Magyarországon az elmúlt évszázadokban. *Szcenáriumi*, III. évf. 2015/2, 29–40.